

BOLALARDA KOGNITIV JARAYON SIFATIDA TAFAKKURNING SHAKLLANISHI VA RIVOJLANISHINING PSIXOLOGIK TAHLILI

Ergasheva Odina Hasan qizi

Abdullayeva Shaxnoza Nuriddin qizi

Qashqadaryo pedagogika texnikumi o'qituvchilari

Annotatsiya: *Mazkur maqolada bolalarda tafakkur jarayonining ontogenez davomida shakllanishi va rivojlanish xususiyatlari tahlil qilinadi. Tadqiqotda tafakkurning psixologik mohiyati, uning yosh davrlariga xos xususiyatlari hamda bolalarning kognitiv rivojlanishiga ta'sir etuvchi omillar ilmiy jihatdan yoritilgan. Shuningdek, tafakkur jarayonining sezgi, idrok, xotira va nutq kabi bilish jarayonlari bilan o'zaro bog'liqligi tahlil qilinadi. Maqolada bolalarda tafakkurning rivojlanish bosqichlari, uning mantiqiy va abstrakt shakllarga o'tish jarayoni hamda ta'lim va ijtimoiy muhitning ushbu jarayonga ta'siri ko'rib chiqiladi. Tadqiqot natijalari bolalarda tafakkur rivojlanishini qo'llab-quvvatlashda pedagogik faoliyatning muhimligini ko'rsatadi.*

Kalit so'zlar: *tafakkur, kognitiv rivojlanish, ontogenez, bilish jarayonlari, mantiqiy fikrlash, abstrakt tafakkur, bolalar psixologiyasi, aqliy rivojlanish, ijtimoiy muhit.*

Abstract: *This article analyzes the developmental characteristics of thinking processes in children during ontogenesis. The study highlights the psychological nature of thinking, its age-related characteristics, and the main factors influencing children's cognitive development. The interrelation between thinking and other cognitive processes such as perception, memory, sensation, and speech is also examined. The article discusses the stages of thinking development in children, including the transition from concrete to logical and abstract thinking. Special attention is given to the role of education and social environment in the formation and development of thinking abilities. The findings emphasize the importance of pedagogical support in enhancing children's cognitive and intellectual development.*

Keywords: *play activity, preschool children, child development, play-based learning, creativity, social development, cognitive development, early childhood education.*

Tafakkur inson psixikasining eng muhim bilish jarayonlaridan biri bo'lib, u borliqdagi narsa va hodisalarni umumlashtirilgan hamda bilvosita tarzda aks ettiradi. Tafakkur orqali inson muammolarni hal qiladi, sabab-oqibat munosabatlarini tushunadi va yangi bilimlarni hosil qiladi. Bolalarda tafakkur tug'ma tayyor holda shakllanmaydi, balki u ijtimoiy muhit, tarbiya va ta'lim jarayonida bosqichma-bosqich rivojlanadi.

Psixologik tadqiqotlarga ko'ra, bolalarning aqliy rivojlanishi sezgi, idrok, xotira, nutq kabi psixik jarayonlar bilan chambarchas bog'liq. Tafakkur ayniqsa

maktabgacha va boshlang'ich maktab yoshida jadal rivojlanadi. Shu davrda bola predmetlar o'rtasidagi aloqalarni tushuna boshlaydi va oddiy muammolarni mustaqil hal qilishga o'tadi. Tafakkur inson psixikasining eng muhim bilish jarayonlaridan biri bo'lib, u borliqdagi narsa va hodisalarni umumlashtirilgan, bilvosita hamda mantiqiy tarzda aks ettiruvchi aqliy faoliyat hisoblanadi. Inson tafakkur orqali atrof-muhitdagi predmetlar va hodisalar o'rtasidagi ichki bog'lanishlar, sabab-oqibat munosabatlari hamda qonuniyatlarni anglaydi. Tafakkur bevosita sezgi organlari orqali qabul qilingan ma'lumotlarga asoslanadi, biroq u faqat sezgi va idrok bilan cheklanib qolmaydi. Sezgi va idrok orqali olingan axborot tafakkur jarayonida qayta ishlanadi, tahlil qilinadi va umumlashtiriladi. Natijada inson yangi bilimlarni egallaydi, muammoli vaziyatlarga yechim topadi hamda turli xulosalar chiqaradi. Shu jihatdan tafakkur insonning aqliy faoliyatini tashkil etuvchi eng murakkab va yuqori darajadagi psixik jarayonlardan biri hisoblanadi.

Tafakkur jarayoni inson faoliyatida muammoli vaziyat yuzaga kelganida ayniqsa faol namoyon bo'ladi. Inson oldida ma'lum bir vazifa yoki muammo paydo bo'lganda, u mavjud bilimlari va tajribasiga tayanib, muammoning sabablarini aniqlashga va uni hal qilish yo'llarini izlashga harakat qiladi. Bu jarayon tafakkurning faol ishlashini taqozo etadi. Shuningdek, tafakkur nutq bilan ham uzviy bog'liq bo'lib, inson fikrini ifodalash, tushunchalarni shakllantirish va mantiqiy xulosalar chiqarishda muhim vosita hisoblanadi. Nutq orqali inson o'z fikrlarini boshqalarga yetkazadi va o'z navbatida yangi bilimlarni o'zlashtiradi.

Psixologiya fanida tafakkur bir qator aqliy operatsiyalar orqali amalga oshadi. Ushbu operatsiyalar insonning fikrlash faoliyatini tashkil etib, muammolarni hal qilish jarayonida muhim rol o'ynaydi. Jumladan, tahlil (analiz) jarayonida inson predmet yoki hodisaning alohida qismlarini ajratib, ularning xususiyatlarini o'rganadi. Sintez esa aksincha, ajratilgan qismlarni o'zaro bog'lab, yaxlit tizim sifatida tushunishga yordam beradi. Taqqoslash orqali predmet va hodisalarning o'xshash va farqli tomonlari aniqlanadi, bu esa ularni chuqurroq anglash imkonini beradi. Umumlashtirish jarayonida esa alohida predmet va hodisalarga xos umumiy belgilar ajratib olinadi hamda umumiy tushunchalar shakllanadi. Abstraksiyalash esa muhim bo'lmagan belgilarni chetga surib, muhim xususiyatlarga e'tibor qaratish orqali amalga oshadi.

Mazkur aqliy operatsiyalar bir-biri bilan chambarchas bog'liq holda kechadi va inson tafakkurining samarali faoliyat yuritishini ta'minlaydi. Ayniqsa, ta'lim jarayonida ushbu fikrlash operatsiyalarini rivojlantirish muhim ahamiyat kasb etadi. Chunki aynan shu jarayonlar orqali insonda mantiqiy fikrlash, muammolarni mustaqil hal qilish hamda yangi bilimlarni yaratish qobiliyati shakllanadi. Shu sababli tafakkurni rivojlantirish shaxsning intellektual rivojlanishida muhim omil

hisoblanadi. Bolalarda tafakkur rivojlanishi murakkab va bosqichma-bosqich kechadigan jarayon bo'lib, u bolaning yosh xususiyatlari, ijtimoiy muhiti, ta'lim-tarbiyasi hamda faoliyati bilan chambarchas bog'liq holda shakllanadi. Psixologik tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, bolalarda tafakkur oddiy sensor tajribalar asosida shakllanib, asta-sekin mantiqiy va abstrakt fikrlash darajasigacha rivojlanadi. Bu jarayon davomida bolaning bilish faoliyati kengayib boradi, u atrof-muhitdagi narsa va hodisalar o'rtasidagi bog'lanishlarni chuqurroq anglay boshlaydi. Bolalar tafakkurining rivojlanish bosqichlari odatda bir necha asosiy davrlarga ajratiladi.

Birinchi bosqich sensor-motor tafakkur bosqichi (0-2 yosh) hisoblanadi. Bu davrda bola atrof-muhitni asosan sezgi organlari va harakatlar orqali o'rganadi. Bola predmetlarni ko'rish, ushlash, eshitish va turli harakatlar orqali ularning xususiyatlarini anglay boshlaydi. Ushbu davrda tafakkur amaliy harakatlar bilan chambarchas bog'liq bo'lib, bola predmetlarning mavjudligini, ularning shakli, hajmi va funksiyasini asta-sekin tushunib boradi. Shu davrda bolaning oddiy sabab-oqibat bog'lanishlarini anglash qobiliyati shakllana boshlaydi.

Ikkinchi bosqich tasavvuriy yoki obrazli tafakkur bosqichi (2-7 yosh) bo'lib, bu davrda bolaning nutqi faol rivojlanadi va tafakkur jarayoni tasavvur hamda obrazlar orqali amalga oshadi. Bola predmet va hodisalarni bevosita kuzatish bilan bir qatorda, ularni ramziy belgilar, tasvirlar va o'yinlar orqali ifodalay boshlaydi. O'yin faoliyati aynan shu davrda bolaning tafakkurini rivojlantiruvchi asosiy omillardan biri hisoblanadi. Bola tasavvur orqali voqealarni qayta yaratadi, turli rollarni bajaradi va shu orqali atrof-muhit haqidagi bilimlarini kengaytiradi. Shu bilan birga, bu davrda bolalarning fikrlashi ko'proq obrazli va konkret xarakterga ega bo'ladi.

Uchinchi bosqich konkret-mantiqiy tafakkur bosqichi (7-11 yosh) bo'lib, bu davrda bolaning fikrlash jarayonida mantiqiy operatsiyalar shakllana boshlaydi. Bola predmetlar o'rtasidagi sabab-oqibat munosabatlarini tushunadi, taqqoslash, tahlil qilish va umumlashtirish kabi aqliy operatsiyalarni faol qo'llay boshlaydi. Shu davrda bola muammolarni mantiqiy asosda hal qilishga harakat qiladi, turli vaziyatlarni tahlil qiladi va o'z fikrini asoslashga intiladi. Maktab ta'limi ham aynan shu davrda bolalarning tafakkur rivojlanishiga kuchli ta'sir ko'rsatadi, chunki ta'lim jarayonida bolalar mantiqiy fikrlashni talab qiladigan turli topshiriqlarni bajaradilar.

To'rtinchi bosqich abstrakt tafakkur bosqichi (12 yoshdan boshlab) hisoblanadi. Bu davrda bolalar abstrakt tushunchalar bilan fikrlash qobiliyatiga ega bo'la boshlaydi. Ular nazariy fikrlash, faraz qilish, tahlil qilish hamda umumiy xulosalar chiqarish kabi murakkab aqliy faoliyatlarni amalga oshira oladi. Abstrakt tafakkur rivojlanishi bilan birga, bolalarda ilmiy tushunchalarni anglash, murakkab muammolarni tahlil qilish va mustaqil fikr yuritish qobiliyati ham shakllanadi. Shu

bilan birga, bu bosqichda o'smirlarning dunyoqarashi kengayadi, ular ijtimoiy va falsafiy masalalar haqida ham fikr yurita boshlaydi. Umuman olganda, bolalarda tafakkur rivojlanishi oddiy sensor tajribalar asosida boshlanib, asta-sekin mantiqiy va abstrakt fikrlash darajasigacha yetadi. Bu jarayon bolaning yoshiga, ta'lim-tarbiyasiga, ijtimoiy muhitiga va faoliyatiga bog'liq holda rivojlanadi. Shu sababli bolalarning tafakkurini rivojlantirishda o'yin faoliyati, ta'lim jarayoni, nutq rivoji hamda ijodiy mashg'ulotlar muhim ahamiyatga ega.

Bolalarda tafakkurning rivojlanishi ko'plab psixologik, ijtimoiy va pedagogik omillar ta'sirida shakllanadi. Tafakkur bolaning tug'ma imkoniyatlari bilan bir qatorda uning yashash muhiti, ta'lim jarayoni, nutq rivoji hamda kundalik faoliyati bilan chambarchas bog'liq holda rivojlanadi. Shu sababli bolalarning aqliy rivojlanishini ta'minlashda ushbu omillarni hisobga olish muhim ahamiyat kasb etadi. Psixologik tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, bolaning tafakkuri faqat biologik rivojlanish natijasida emas, balki ijtimoiy tajriba va faoliyat jarayonida shakllanadi.

Birinchi muhim omil ijtimoiy muhit hisoblanadi. Bola yashayotgan oila muhiti, ota-onalar bilan muloqot, kattalar va tengdoshlari bilan bo'lgan ijtimoiy aloqalar tafakkur rivojlanishiga katta ta'sir ko'rsatadi. Ijtimoiy muhit orqali bola yangi bilim va tajribalarni o'zlashtiradi, atrofdagi hodisalarni tushunishga harakat qiladi. Ota-onaning bolaga savollar berishi, u bilan suhbatlashishi, turli vaziyatlarni tushuntirib berishi bolaning fikrlash faoliyatini faollashtiradi. Boy va rivojlantiruvchi muhitda tarbiyalangan bolalarda tafakkur jarayonlari tezroq va samaraliroq rivojlanadi.

Ikkinchi muhim omil nutq rivojlanishidir. Nutq tafakkurning asosiy vositalaridan biri hisoblanadi. Bola nutq orqali nafaqat o'z fikrlarini ifodalaydi, balki atrof-muhit haqidagi bilimlarini ham tizimlashtiradi. Nutq rivojlangani sari bolaning fikrlash qobiliyati ham rivojlanib boradi. Nutq orqali bola tushunchalarni o'zlashtiradi, predmet va hodisalar o'rtasidagi bog'lanishlarni anglaydi hamda o'z fikrlarini mantiqiy tarzda bayon etishni o'rganadi. Shu sababli bolalarda nutqni rivojlantirish tafakkurni rivojlantirishning muhim shartlaridan biri hisoblanadi.

Uchinchi omil ta'lim va tarbiya jarayonidir. Ta'lim jarayoni bolalarda mantiqiy fikrlash, tahlil qilish va xulosa chiqarish ko'nikmalarini shakllantiradi. Maktabgacha ta'lim muassasalarida va maktablarda tashkil etiladigan o'quv mashg'ulotlari, o'yin faoliyati, savol-javob usullari hamda muammoli vaziyatlarni hal qilishga qaratilgan topshiriqlar bolalarning tafakkurini rivojlantirishda muhim ahamiyatga ega. Ta'lim jarayonida bolalar yangi bilimlarni egallash bilan birga, ularni amaliyotda qo'llashni ham o'rganadilar. Bu esa ularning fikrlash jarayonini yanada rivojlantiradi.

To'rtinchi omil faoliyat va tajriba hisoblanadi. Bola turli faoliyat turlari – o'yin, mehnat, o'qish va ijodiy mashg'ulotlar orqali tajriba orttiradi. Ayniqsa, o'yin

faoliyati bolalarda tafakkur rivojlanishining muhim omillaridan biridir. O'yin jarayonida bola turli vaziyatlarni tasavvur qiladi, muammolarni hal qiladi, rollarni bajaradi va shu orqali fikrlash qobiliyatini rivojlantiradi. Amaliy faoliyat orqali bola predmetlar xususiyatlarini, ularning o'zaro bog'lanishlarini hamda sabab-oqibat munosabatlarini anglay boshlaydi. Bu esa tafakkur jarayonining yanada rivojlanishiga yordam beradi. Umuman olganda, bolalarda tafakkurning rivojlanishi ijtimoiy muhit, nutq rivoji, ta'lim-tarbiya jarayoni hamda faoliyat va tajriba kabi omillarning o'zaro ta'siri natijasida shakllanadi. Shu sababli bolalarning aqliy rivojlanishini qo'llab-quvvatlash uchun ularga boy ijtimoiy muhit yaratish, nutqini rivojlantirish, ta'lim jarayonini samarali tashkil etish hamda turli faoliyat turlariga jalb etish muhim ahamiyatga ega.

Xulosa qilib aytganda, tafakkur inson psixikasining eng muhim bilish jarayonlaridan biri hisoblanadi. Bolalarda tafakkur tug'ma holatda to'liq shakllanmaydi, balki ijtimoiy muhit, ta'lim va tarbiya jarayonida bosqichma-bosqich rivojlanadi. Bolalik davrida tafakkurning rivojlanishi sezgi va idrokdan boshlanib, asta-sekin mantiqiy hamda abstrakt fikrlash darajasiga yetadi. Shu sababli bolalarning aqliy rivojlanishini ta'minlash uchun ularga boy ta'limiy muhit yaratish, ijodiy faoliyat va o'yinlarni tashkil etish muhim hisoblanadi.

ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Hasanova, I. (2022). Maktabgacha yoshdagi bolalarda tafakkur jarayonlarini rivojlantirishning psixologik omillari. *Pedagogika va psixologiya jurnali*.
2. Maxkamova, D., Muhammadova, M. (2024). Maktabgacha yoshdagi bolalarda tafakkurning rivojlanishi. *University Research Base*.
3. Ergasheva, S. (2024). Stages and psychology of preschool-age children. *International Journal of Innovations in Engineering Research and Technology*.
4. Ferreira, M. va boshqalar. (2023). Time and cognitive development: from Vygotsky's thinking to different notions of disability in the school environment. *Humanities and Social Sciences Communications*.
5. Habsy, B., Lestari, P., Maulidynan, D. (2023). Integration of Piaget and Vygotsky cognitive development theories in learning. *TSAQOFAH Journal*.